

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ**

ТАЦІЄНКО ВІТАЛІЙ СЕРГІЙОВИЧ

УДК 254(477.4)«179/192»(043.3)

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО
ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В КІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ
ХХ СТ.**

07.00.01 – Історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Миколаїв – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Кузнець Тетяна Володимирівна,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини,
завідувач кафедри історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Андрєєв Віталій Миколайович,
Херсонський державний університет,
завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії;

доктор історичних наук, професор
Тригуб Олександр Петрович,
Чорноморський національний університет
імені Петра Могили,
завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої
політики

Захист відбудеться «31» березня 2017 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 38.053.02 в Чорноморському національному університеті імені Петра Могили за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10, зала засідань вченої ради.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Чорноморського національного університету імені Петра Могили за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Автореферат розісланий «__» лютого 2017 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. Є. Богданова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Відновлення державної незалежності України спричинило нові історичні реалії, сприяє формуванню нових історіографічних концепцій та методологічних парадигм, які зумовлюють необхідність вивчення мікроісторичних явищ методом так званої «історії повсякденності». Накопичений досвід вивчення минулого на ґрунті державницьких, ідеологічних, суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-мистецьких параметрів диктує необхідність застосування комплексної реконструкції історії. А саме комплексність є визначальною рисою історії повсякденності, яка загалом має чітко виражений інтегративний характер. Адже об'єктом дослідження повсякденної історії є людська історія, яка включає вплив подій на щоденне життя людей, їх побут, ментальність, стереотипи, приватне життя тощо.

На тлі досить значного за обсягом емпіричного матеріалу, описів документів, джерел, персоналій, фактів, явищ у сфері православно-церковного життя кінця XVIII – початку XX ст. поодинокими на сьогодні залишаються спроби узагальненого, ідеологічно чи конфесійно незаангажованого, об'єктивного осмислення процесів, що відбувалися у тогочасному церковному середовищі України. Тим паче коли йдеться про персоніфікацію церковної історії та про вивчення повсякденного життя православного духовенства на українських землях. Останнім часом тільки почали з'являтися праці, які ламають радянські стереотипи знеособлення історії і в т. ч. історії Православної церкви в Україні. А між тим дослідження повсякденного життя православного духовенства на українських землях в кінці XVIII – на початку XX ст. дає можливість ширше застосовувати персоналістичний вимір минувшини, прослідкувати еволюцію відносин між православними вірянами та їх пастирами, виявити причини кризових явищ у середовищі православного священства в умовах русифікаторської політики Росії щодо українського населення імперії. Отже, актуальність зазначеної проблеми зумовлена необхідністю поглиблення наукового пошуку та комплексного підходу до вивчення історії Православної церкви в Україні. Актуальності додає і те, що дана проблема не була окремим предметом наукового дослідження, а між тим, викликає науковий та пізнавальний інтерес.

Одна з православних епархій, створених на українських землях – Київська – була особливою. Адже тут знаходилась митрополича кафедра, тут була найпотужніша система духовної освіти, тут парафіяльне духовенство перебувало під пильним контролем Св. Синоду та імперської влади. І за таких умов, як свідчать джерела, парафіяльний клір з усіх привілейованих суспільних станів найменше піддавався русифікації. Священницькі родини переростали у священницькі династії, які у приватному, повсякденному житті оберігали і зберігали дідизні традиції. Не дивлячись на загальну тенденцію віддалення церкви від народу, вони були

найбільше пов'язані з православним населенням, і особливо в побуті найдовше зберігали українськість.

Комплексний підхід до реконструкції історії Православної церкви в межах Київської єпархії можливий і на часі тому, що подієва історія може вважатися висвітленою. Здобутками історіографії є дослідження державно-правового регулювання діяльності церкви в зазначений період, нормативно-правової бази, структурної реконструкції вертикалі церковної влади та єпархіальних органів, еволюції соціально-економічного становища церкви, культурно-освітньої діяльності православного духовенства, досвід історико-біографічних досліджень тощо. А так званий зворотний бік чи фонове забезпечення загальної історії, що є самостійним і необхідним чинником історичного процесу, все ще залишається не висвітленим. Це і визначає актуальність вивчення повсякденного життя православного парафіяльного духовенства у зазначений період.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Історико-регіональні аспекти історії України» (Державний реєстраційний номер 0116U004805) кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Метою дослідження є вивчення повсякденного життя православного духовенства сільських парафій, чинників, що на нього впливали, вираження еволюції духовенства в умовах русифікаторської політики самодержавства щодо України.

Реалізація даної мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- вивчити стан наукової розробки та джерельну базу даної теми;
- показати еволюцію соціально-правового становища православного парафіяльного духовенства, його місце в системі тогочасних соціальних відносин;
- висвітлити матеріально-побутові умови життя православного кліру сільських парафій Київської єпархії;
- виразити особливості шлюбно-сімейних стосунків сільського православного духовенства;
- охарактеризувати заходи церковного керівництва щодо підвищення моральності кліриків та з'ясувати найпоширеніші причини епитимій духовенству;
- з'ясувати освітній рівень та культурно-освітні потреби православних пастирів;
- показати особливості дозвілля сільського парафіяльного духовенства.

Об'єктом дослідження є православне парафіяльне духовенство Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст.

Предметом дослідження є повсякденне життя сільського парафіяльного духовенства Київської єпархії.

Хронологічні рамки дослідження включають кінець XVIII – початок XX ст., а точніше 1797 р. – 1918 р. Нижня хронологічна межа – утворення Київської єпархії, що співпадала з межами однойменної губернії, а верхня – відділення церкви від держави, що змінило становище і життя духовенства.

Географічні межі роботи локалізуються межами Київської єпархії, яка співпадала з Київською губернією у складі 12 повітів.

Методологічну основу дисертаційного дослідження становить поєднання принципів історизму, об'єктивності, системності, комплексності, плюралізму. Спираючись на зазначені принципи, у процесі дослідження застосовано такі основні **методи**: проблемно-хронологічний, ретроспективний, статистичний, синхроністичний, описовий, діахронічний, систематизації та логічного аналізу. Поєднання названих принципів та методів сприяли комплексному аналізу обраної проблеми та досягненню поставленої мети.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі широкої джерельної бази вперше здійснюється спроба комплексної реконструкції повсякденного життя сільського парафіяльного духовенства Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. Зокрема, *вперше*:

- введено до наукового обігу значну кількість нових документів, що відображають повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії;
- досліджено рівень матеріального забезпечення парафіяльного кліру Київщини як чинник, що впливав на відносини духовенства з іншими суспільними станами тогочасного суспільства;
- увиразнено особливості сімейного побуту православного духовенства, зокрема, умови укладання шлюбів, родинні відносини, виховання дітей;
- проаналізовано заходи церковної адміністрації спрямовані на підвищення морального рівня священно- і церковнослужителів;
- виявлено найпоширеніші причини єпитимій, відзначено, що девіантна поведінка духовенства спостерігалася значно рідше, ніж між представниками інших суспільних станів.
- показано взаємозв'язок освітнього рівня парафіяльного духовенства з його соціальним становищем;
- показано особливості дозвілля в середовищі парафіяльного духовенства;

удосконалено та поглиблено:

- відображено нові аспекти особливостей цього суспільного стану тогочасного суспільства, відтворено правове становище, коло обов'язків кліру, взаємини з вірянами; аргументовано, що влада сприймала служіння духовенства як складову частину державного та використовувала його як ідеологічне знаряддя;

набули подальшого розвитку:

- систематизація джерельної бази, що дала змогу комплексно відтворити повсякдення православного парафіяльного духовенства Київщини;
- відтворення побутових обставин життя парафіяльного духовенства;
- вивчення історії українського суспільства в кінці XVIII – на початку XX ст.

Практичне значення. Основні положення дослідження та викладений у ньому фактичний матеріал можуть бути використані в шкільних та вузівському курсах історії України. Вони значною мірою доповнять історичне краєзнавство, історію Православної церкви та історію української культури. Окрім того, дане дослідження

може стати відправною точкою для поглиблення наукового пошуку в царині церковної історії.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею. Основні теоретичні позиції, висновки і практичні пропозиції, які викладено в дисертації, належать авторові. Наукові статті у фахових виданнях є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження обговорювалися і одержали позитивну оцінку на засіданнях кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Основні положення та результати дослідження оприлюднювались автором у виступах на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях, зокрема: «Християнство у полі державно-церковних відносин: історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення Міланського едикту» (м. Умань, травень 2013 р.); «Польсько-українські відносини в контексті європейської історії XVI-XXI століть» (м. Умань, травень 2013 р.); «Міжнародні, етносоціальні та регіональні чинники національної пам'яті» (м. Умань, травень 2013 р.); «Тарас Шевченко в національній пам'яті (присвячена 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка)» (м. Умань, березень 2014 року); «Історія Уманщини в іменах» (м. Умань, березень 2015 р.); «Регіональна історія в енциклопедистиці» (м. Умань, червень 2015 р.); «Восьмі Уманські краєзнавчі читання (присвячені 400-річчю найдавнішій писемній згадці про Умань)» (м. Умань, грудень 2015 р.); «Особистість, суспільство, політика» (м. Люблін, лютий 2016 р.); «Історія Уманщини в іменах (присвячена 120-й річниці від дня народження Н. В. Суровцової)» (м. Умань, березень 2016 р.); «Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти» (м. Кам'янець-Подільський, березень 2016 р.); **«Історичні та історіографічні джерела Уманщини»** (до 400-річчя найдавнішої писемної згадки про Умань) (м. Умань, травень 2016 р.); «Архітектурна та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи» (м. Умань, травень 2016 р.); «Михайло Грушевський в об'єктиві реальності: до 150-річчя з дня народження» (м. Умань, вересень 2016 р.); «Дев'ять Уманських краєзнавчих читань» (м. Умань, жовтень 2016 р.); «Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика» (м. Умань, листопад 2016 р.); **«Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи»** (Львів, грудень 2016 р.).

Публікації. Теоретичні узагальнення й фактичний матеріал, які містяться в дисертації, відображено в опублікованих автором 11 наукових працях, з яких 6 – у наукових фахових виданнях України, 2 – у зарубіжних наукових виданнях, 3 – у збірниках матеріалів і тез наукових доповідей, оприлюднених на міжнародних та всеукраїнських конференціях.

Структура роботи визначається метою, завданнями та змістом проблеми. Дослідження складається зі вступу, п'яти розділів (чотирнадцяти підрозділів), висновків, переліку використаних джерел і літератури (650 позицій) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 268 сторінок, з них основного тексту – 197 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, її зв'язок з науковими програмами, визначено об'єкт і предмет, сформульовано мету, завдання роботи, окреслено хронологічні та територіальні межі, методологічну основу, розкрито наукову новизну, практичне значення, уміщено інформацію про апробацію та структуру дисертаційної роботи.

Перший розділ «Історіографія та джерельна база дослідження» складається із двох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «Історіографія проблеми» зазначено, що історія повсякденності є сучасним напрямом історичних досліджень, який сформувався у західноєвропейській історіографії в другій половині ХХ ст. і пов'язаний з діяльністю французької школи «Анналів» (М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель). Її представники звернули увагу на необхідність соціально-антропологічного підходу в історіописанні, протиставляючи звичній глобальній історії щоденне життя «звичайних» людей. В окремий напрям історичної науки повсякденність виділилась у Німеччині, де у 1980-х роках почалось активне дослідження буденного життя, особливо у період нацистського тоталітарного режиму.

В останні роки історія повсякдення набирає все більшої ваги у вітчизняній історіографії. Вагомою подією стало започаткування у 2010 р. в Інституті історії НАН України серії колективних монографій «З історії повсякденного життя в Україні». Над теоретичними питаннями проблеми працюють О. Коляструк¹, О. Удод², зосереджуючи увагу на необхідності вивчення повсякдення, методології та прийомах дослідження, звертаються до історіографії питання, міждисциплінарних зв'язків, що є характерною ознакою даного напрямку. Однак на сьогодні відсутнє загальноприйняте визначення поняття повсякденності, різняться погляди щодо встановлення її меж.

Історіографію Православної церкви умовно можна поділити на чотири групи: дореволюційна, радянська, сучасна українська та зарубіжна.

Вченими дореволюційного періоду проведено значну роботу в дослідженні становища православного духовенства як стану, його матеріального забезпечення, освіти, стосунків з мирянами та ін. Автори висловлювали власне бачення необхідних змін. Варто відзначити роботи П. Знаменського, С. Рункевича, М. Григоровича, В. Кільчевського, А. Папкова, М. Руновського, Є. Голубинського, І. Преображенського та ін. Хоча ці праці й не позбавлені тенденційності у викладі матеріалу, адже значна частина дослідників брала участь в церковному житті чи мали священницький сан, все ж мають значну цінність, оскільки є багатими фактологічно. Також, варто відзначити характерну рису дореволюційної історіографії – ігнорування регіональних відмінностей церковного життя в українських єпархіях.

Із утвердженням радянської ідеології склалися умови, що виключали об'єктивне дослідження релігійної тематики. В рамках радянської атеїстичної науки

¹ Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. Коляструк. – Х. : Курсор, 2008. – 122 с.

² Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) [Електронний ресурс] / О. Удод. – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/udod.ttml>.

формувався відверто негативне ставлення до церкви та викривлено трактувалися події церковно-релігійного життя, а увага істориків зосереджувалась на соціально-економічній та політичній складових проблеми. Серед досліджень цього періоду варто назвати роботи Б. Тітлінова, Б. Кандідова, М. Нікольського, Є. Грекулова, які містять важливий фактичний матеріал, але все ж, з огляду на заідеологізованість, значної цінності для сучасних дослідників не мають.

На зовсім інших принципах базувалася діаспорна історіографія, представниками якої були видатні вчені – М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Власовський, Н. Полонська-Василенко. Ґрунтовна робота І. Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви»³ (1957 р.) не втратила науково-методологічного значення і нині.

Лише із відновленням незалежності України вчені отримали можливість неупередженого, об'єктивного, дійсно наукового підходу до переосмислення історичного минулого, зокрема й у вивченні релігійної тематики. Варто виділити змістовні роботи О. Крижанівського⁴, А. Зінченка⁵, Г. Надтоки⁶. Почали з'являтися й узагальнюючі праці з церковної історії: у 1994 р. вийшла друком «Історія церкви та релігійної думки в Україні»⁷ у 3-х книгах, протягом 1996-2013 рр. – 10-томна «Історія релігій в Україні» за редакцією А. Колодного. Третій том цього видання присвячений комплексному висвітленню Православної церкви в Україні з 1686 до 1917 р.⁸

Науковцями розпрацьовуються і локальні проблеми релігійної історії, адже саме регіональний зріз дає можливість вирізнути місцеві особливості, як, врешті, і підтвердити загальні тенденції. Це роботи з історії Православної церкви в окремих регіонах України, зокрема: О. Тригуба⁹ на Херсонщині, І. Лимана¹⁰ в Південній Україні, Г. Калініч¹¹ в м. Києві, В. Перерва¹², Т. Кузнець¹³ на Київщині.

Таким чином, новітня вітчизняна історіографія представлена значними напрацюваннями з різних аспектів історії Православної церкви. Проте повсякдення духовенства залишалось поза увагою науковців або зачіпалися лише окремі його аспекти. Вперше в українській історіографії комплексно дослідила повсякденне

³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : у 4 т. / І. Власовський. – К., 1998. – Т. 3. – 392 с.

⁴ Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К. : Вища школа, 1991. – 127 с.

⁵ Зінченко А. Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. / А. Л. Зінченко. – К. : Освіта, 1993. – 256 с.

⁶ Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К. : Знання, 1998. – 271 с. та ін.

⁷ Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття. – 336 с.

⁸ Історія релігій в Україні : у 10 т. / ред. кол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. – К. : Український Центр духовної культури, 1999. – Т. 3 : Православ'я в Україні. – 560 с.

⁹ Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775 – 1918 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. П. Тригуб. – Донецьк, 2001. – 16 с.

¹⁰ Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861) / І. І. Лиман. – Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2004. – 400 с.

¹¹ Калініч Г. Ю. Православне біле священництво міста Києва останньої третини XIX — початку XX ст.: просопографічний портрет : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. Ю. Калініч. – К., 2011. – 14 с.

¹² Перерва В. С. Православне Надросся у XIX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2004. – 256 с.

¹³ Кузнець Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття. / Т. В. Кузнець. – Умань : Візаві, 2013. – 464 с.

життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережжя у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Б. Опря¹⁴. Дослідниця охарактеризувала права кліриків, їх головні обов'язки, відносини з паствою, матеріальне забезпечення в межах Правобережної України. У поле її дослідницького інтересу потрапили сімейне життя духовного стану, проведення вільного часу тощо. Але окремо Київську єпархію історик не виділяла.

Із сучасної зарубіжної історіографії варто відзначити праці російських істориків, зокрема, фундаментальну двотомну монографію Б. Миронова, присвячену соціальній історії Російської імперії. Нині над проблемою повсякдення парафіяльного кліру працюють Т. Леонтєва, на прикладі Ярославської єпархії – Н. Белова, Тверської – А. Фот, Курської – Д. Калашников.

Аналіз наукової літератури засвідчив відсутність у вітчизняній історіографії комплексного дослідження повсякденного життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії у зазначених хронологічних межах.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база та методологія дослідження» проаналізовано використані джерела дисертації, що складають комплекс архівних та опублікованих документів. Серед опублікованих джерел найбільші групи складають документальні (законодавчі, нормативно-правові акти, діловодні документи), статистичні та періодичні видання.

Найбільшу цінність становлять матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, де зберігаються документи об'ємного 127 фонду – «Київська духовна консисторія» (адміністративний орган Православної церкви в межах Київської єпархії, якому належала адміністративна, виконавча і судова влада), що є основою джерельної бази даного дослідження. Фонд 127 вміщує великий масив справ від 1700 до 1919 рр., які дають змогу всебічно та повноцінно реконструювати повсякденне життя парафіяльного кліру. Важливі матеріали для висвітлення окресленої теми містяться у фондах 182 – «Канцелярія київських митрополитів», 278 – «Київське жандармське управління залізниць», 442 – «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора», 486 – «Київська палата цивільного суду», 533 – «Київський військовий губернатор», 707 – «Управління Київського учбового округу», 711 – «Київська духовна академія», 712 – «Київська духовна семінарія», 1711 – «Київська академія». Загалом автором використано матеріали з 10 фондів, а переважна більшість справ введені у науковий обіг вперше.

Поряд з архівними цінними є і опубліковані джерела. Серед них – видрукувані у «Повному зібранні законів Російської імперії» законодавчі акти. Аналіз указаних документів дозволив простежити вплив урядової політики на повсякденне життя духовенства. Варто відзначити журнали та протоколи засідань єпархіальних з'їздів київського духовенства, на обговорення яких виносилось широке коло питань.

Особливе місце у дослідженні займають матеріали статистичного характеру, зокрема, вміщені у звітах обер-прокурорів Св. Синоду, які публікувались щорічно,

---

¹⁴ Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Б. О. Опря. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 275 с.

починаючи з 1836 р., у «Пам'ятних книгах Київської єпархії», у матеріалах Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. по Київській губернії.

Важливу групу використаних джерел для дослідження повсякденного життя парафіяльного духовенства становить періодична преса. Найперше – «Киевские епархиальные ведомости», що виходили протягом 1861-1918 рр. та «Руководство для сельских пастырей», що видавалися щотижнево Київською духовною семінарією впродовж 1860-1917 рр.

Методологічну основу дисертаційного дослідження складають принципи історизму, об'єктивності, системності і комплексності, використання яких спрямоване на об'єктивне, всебічне висвітлення подій, фактів та явищ. Звернення до тематики повсякдення зумовило використання мікроісторичного підходу, який дозволив реконструювати життя пересічних священно- та церковнослужителів. У процесі роботи використовувалися такі наукові методи, як проблемно-хронологічний, ретроспективний, статистичний, синхроністичний, описовий, діахронічний, також методи систематизації та логічного аналізу. Із джерелознавчих були застосовані методи бібліографічної та архівної евристики, класифікації, систематизації, атрибуції, герменевтики. В процесі наукового пошуку, а потім аналізу та систематизації виявлених даних використовувались методи, притаманні біографістиці, історичній географії, історичній демографії, просопографії та іншим спеціальним історичним дисциплінам.

Другий розділ **«Еволюція соціально-правового становища православного парафіяльного духовенства»** складається із двох підрозділів.

У підрозділі 2.1 *«Правове становище та обов'язки»* висвітлено правовий статус та головні обов'язки парафіяльного духовенства. Зазначається, що державно-церковна адміністрація взяла курс на ліквідацію виборності духовенства мирянами. Юридичний статус духовного стану визначався як церковними, так і світськими нормами, які не завжди гармонійно поєднувались. Уряд здійснював комплекс заходів, спрямованих на підвищення його соціального становища: скасування тілесних покарань, звільнення від всіх особистих податків, рекрутської повинності. Духовенство перетворилося на привілейований стан тогочасного суспільства. Виявом особливого статусу кліру було збереження окремого церковного суду. Політика російського самодержавства перетворила духовенство на закритий соціальний стан, хоча це й суперечило канонам. Перехід представникам інших верств був надто утруднений. Ліквідація станової замкнутості у 1869 р. не зумовила масового прибуття представників інших верств.

На духовенство уряд та церковна влада поклали широке коло обов'язків. Головні полягали у здійсненні священнодійств, виконанні таїнств, виголошенні повчань, проведенні позабогослужбових бесід, місіонерській роботі. Священик вів сповідні розписи, накладав церковні покарання на вірян, слідкував за виконанням епитимій. Окрім власне релігійних, на духовенство влада покладала і численні обов'язки світського характеру. Священик виконував функції нотаріуса (ведення метричних книг, клірових відомостей, видачу різноманітних виписок), зачитував укази імператора, розпорядження світської місцевої адміністрації. Духовенство використовувалось як ідеологічне знаряддя, інструмент у досягненні соціального спокою, залучалось до пояснень необхідності щеплень від хвороб, надання медичної

допомоги, боротьби з пияцтвом, поширення грамотності серед парафіян. Свідченням масштабності позарелігійних обов'язків, які влада покладала на духовенство, було виконання ним навіть, здавалося б зовсім не властивих служителю церкви, поліцейських функцій. Акцентується, що влада сприймала служіння духовенства як складову частину державної служби.

У підрозділі 2.2 «Духовенство в системі соціальних відносин» розглядаються стосунки священно- і церковнослужителів з поміщиками, інтелігенцією, селянством.

Непрості відносини склалися між кліриками та землевласниками. Особливо загострювала стосунки та призводила до частих конфліктів суттєва перевага у Київській губернії польських поміщиків. Останні, повсюдно захоплювали церковні землі, стягували податки з церковних пасік, забороняли селянам працювати у господарстві священика у вільні від панщини дні та ін. Сваюля поміщицтва доходила навіть до безпосереднього втручання у призначення осіб на священно- і церковнослужительські місця. Звісно, що по мірі зміцнення влади та збільшення російського поміщицтва на Київщині, кількість таких випадків зменшувалася, хоча до утисків вдавалися і православні землевласники.

Неоднозначне ставлення до парафіяльного духовенства спостерігалось і серед інтелігенції. Відштовхувало її одержавлення церкви, повне підпорядкування російському самодержавству та використання духовенства у політичних цілях як ідеологічного знаряддя.

Відчуження між духовенством та селянами зросло з прийняттям «Положення...» 1842 р., що зобов'язувало обробляти наділ священика, зводити та ремонтувати житло членів причтів. Негативно на авторитеті парафіяльного духовенства позначилися реалізація інвентарної реформи та «Київська козаччина» 1855 р. Не додавала авторитету священно- і церковнослужителям покладена на них функція своєрідних миротворців, що вимагала утримувати вірян від заворушень, непослуху поміщикам, відмови виконувати панщинні роботи. Тому можна з впевненістю стверджувати, що загалом причина відчуження парафіян від церкви полягала у політиці держави та зумовленому нею статусі духовенства. Попри це, значною мірою авторитет священика, його стосунки з вірянами залежали від нього самого: його особистісних якостей, поведінки, мудрості, морального рівня, ставлення до своїх обов'язків. Як свідчать джерела, чимало священно- і церковнослужителів віддавалися своїй справі, переймалися життям громади, займалися благодійністю. Підносила авторитет духовенства та сприяла зближенню з мирянами активна громадська діяльність кліриків у парафії, заступництво за селян перед поміщиками. Серед широких народних мас Православна церква та священик продовжували відгравати важливу роль.

Третій розділ «Матеріально-побутові умови життя духовенства» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Землезабезпечення та землекористування» зазначається, що питання церковного землеволодіння й землекористування постійно перебувало в полі зору уряду. Законом 1797 р. на інкорпоровані Росією українські землі поширювалася вимога наділяти сільським церквам 33 дес. землі. Через опір поміщиків-католиків процес забезпечення парафіяльних церков угіддями розтягувався у часі, тому уряд неодноразово дублював укази про наділення церков

встановленою пропорцією землі. Від несправедливого розподілу притчових угідь часто страждали церковнослужителі, адже наділення їх землею як і розподіл інших прибутків залежали від священника, який очолював причт. «Положення...» 1842 р. переклало тягар обробітку священницького наділу на плечі селянства. Лише у січні 1867 р. уряд видав закон, який з 1 січня 1868 р. скасовував «Положення...» 1842 р., що ґрунтувалось на віджилих кріпосницьких методах і відповідно, трудову повинність селян церкві. Серед кліриків не було однозначного ставлення щодо доцільності заняття сільськогосподарськими роботами. На сторінках церковної періодичної преси справедливо наголошувалось, що це відволікало пастиря від прямих обов'язків. Прибуток з причтового наділу клірики одержували шляхом обробітку найманими робітниками чи здачі в оренду. У Київській єпархії сільські церкви були добре забезпечені землею, адже більшість мали понаднормові наділи.

У підрозділі 3.2 «Плата за треби та державне утримання» з'ясовано, що розмір плати за треби залежав від їх характеру та місцевих обставин: чисельності парафії та забезпечення вірян. Найдорожче коштували одруження та поховання. Задля уникнення несправедливого розподілу прибутків вища церковна адміністрація чітко його регламентувала між членами причту. З 1842 р. запроваджувались виплати жалування клірикам. Як компенсація за ліквідацію натуральних повинностей вірян на користь причтів у 1868 р. збільшувалась платня духовенству. Збереження плати за треби в більшості негативно сприймалося духовенством, яке вважало за необхідне забезпечуватись належним утриманням від казни. Однак, переведення священно- і церковнослужителів на повне забезпечення так і залишилось не вирішеним, оскільки було не по кишені держави. Упродовж ХІХ ст. спостерігалася еволюція у питанні матеріального добробуту православного духовенства. Якщо на початку століття духовний стан не можна назвати достатньо забезпеченим, то особливо покращились матеріально-побутові умови життя членів причтів реалізацією заходів 1842 р. Навіть у не дуже багатих парафіях священники отримували пристойний прибуток.

У підрозділі 3.3 «Житлове забезпечення» висвітлюється одна з головних складових матеріального забезпечення парафіяльних кліриків. Зазначається, що поступовому покращенню житлової проблеми сприяла реалізація «Положення...» 1842 р., яке переклало обов'язок будівництва притчових садіб на парафіян. Першочергова увага зверталася на забезпечення священників. З 1868 р. почав формуватися спеціальний запасний будівельний капітал для будівництва та ремонту притчових помешкань у сільських парафіях. На ремонтні роботи використовувались також кошти місцевих церковнопарафіяльних опікунств, капітали яких формувались внесками вірян. З'ясовано, що поживавився процес облаштування будинків для священно- та церковнослужителів у 90-х роках ХІХ ст. На початок ХХ ст. парафіяльне духовенство в абсолютній більшості було забезпечене причтовим житлом. Однак, переважна більшість садіб потребувала ремонту. Будинки перебували у тимчасовому користуванні, а питання отримання їх у приватну власність, по суті, не було вирішеним.

У підрозділі 3.4 «Забезпечення бідних духовного стану» розглядаються заходи церковно-державної влади, спрямовані на матеріальну підтримку тих представників парафіяльного кліру та їх родин, які не мали засобів до існування. Була створена

система опіки бідними духовного стану (заштатними священно- і церковнослужителями, хворими, а тому звільненими від служби, сиротами, вдовами). Зокрема, виділення частини прибутків штатними кліриками, обов'язкове опікунство сиротами та ін. На важливу складову соціальної допомоги перетворювалась спадковість священно- та церковнослужительських місць. Вагому роль у матеріальному забезпеченні бідного духовенства відіграло створене 1823 р. Київське єпархіальне опікунство. З метою матеріальної підтримки у 1893 р. було засноване Київське товариство взаємної допомоги та відкрито 1905 р. богадільню імені митрополита київського Іоанікія. Важливою складовою матеріальної стабільності духовенства було пенсійне забезпечення. З прийняттям у 1866 р. Тимчасових пенсійних правил, священники отримали право на гарантовані державою виплати. Значний вплив на поліпшення матеріального становища духовенства мало прийняття 1902 р. Статуту про пенсії та одноразові допомоги, що охоплював різні категорії парафіяльного кліру.

Четвертий розділ **«Шлюбно-сімейні стосунки та моральність духівництва»** складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 4.1 *«Шлюбні відносини»* зазначено, що наявність сім'ї для православного парафіяльного духовенства була обов'язковою. Священнослужителям був дозволений лише один шлюб. З огляду на це священнослужителі після смерті дружини потрапляли у важкі життєві обставини, адже не могли приділяти належну увагу дітям в силу своїх професійних та господарських обов'язків. Церковнослужителі мали право одружитися вдруге. Шлюби укладались, як правило, всередині духовного стану, за чим слідувала вища церковна влада. Часто не останнє значення при виборі нареченої відігравали корисливі розрахунки. Звичною практикою одруження були домовленості між батьками і родичами та отримання священником парафії разом з дружиною. До розірвання шлюбу представниками духовного стану, церковне керівництво ставилося дуже негативно, тому розлучення мали винятковий характер.

У підрозділі 4.2 *«Сімейне життя»* показано особливості родинних стосунків парафіяльного кліру. Домінуючу роль у сім'ї відігравав чоловік. У родинях духовенства суворо дотримувались молитовного обряду, обов'язковим було дотримання постів. Указ Св. Синоду від 22 березня 1800 р., окрім цього обов'язку, вимагав від усіх членів сім'ї клірика сповідатися та причащатися всі чотири пости. Духовенство було найбільш багатодітним станом тогочасного суспільства. Виховання та навчання дітей священно- і церковнослужителів контролювалося церковною адміністрацією. Особлива увага в сім'ї приділялася релігійному вихованню. Головну роль у вихованні дітей відігравала мати. Родини кліриків мали служити зразком та прикладом для парафіян, однак не варто надмірно ідеалізувати сімейний побут духовного стану, якому були притаманні ті ж вади, що й іншим станам суспільства. Необхідність одруження до рукопокладення, прагматичність у виборі нареченої, отримання дружини з парафією, неможливість розлучення могли негативно впливати в подальшому і на подружнє життя.

У підрозділі 4.3 *«Заходи церковної адміністрації щодо підвищення моральності»* з'ясовано, що на духовенство покладалася значна кількість обмежень морально-етичного характеру. Церковна адміністрація особливу увагу звертала на моральний

рівень духовенства, адже священник мав користуватися повагою, бути прикладом, моральним авторитетом для вірян. До того ж влада покладала на духовенство функції провідника урядової політики та гаранта у забезпеченні соціального спокою, особливо на Правобережжі, яке відзначалося складною етноконфесійною ситуацією. У зв'язку з цим не допускалось порушення церковного статуту, велася боротьба з бродяжництвом, регламентувалося дозвілля, зовнішній вигляд священно- і церковнослужителів, поведінка у громадських місцях. Церковне керівництво вимагало призначати священниками осіб з відповідною моральністю. У звітах київських митрополитів Св. Синоду про стан єпархії відзначалось, що загалом, моральність православного духовенства залишалася на досить високому рівні. Кількість правопорушень серед священно-, церковнослужителів була відчутно нижчою у порівнянні з іншими суспільними станами.

П'ятий розділ **«Культурно-освітні потреби та дозвілля парафіяльного духовенства»** складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 5.1 *«Освітній рівень»* досліджено еволюцію освітнього рівня парафіяльного духовенства Київської єпархії. Наголошено, що освіченості священно- та церковнослужителів світська і церковна влада приділяла посилену увагу. Вводилось обов'язкове зарахування дітей кліриків до духовних навчальних закладів. Освіта стала необхідною умовою для отримання місця служби. Безумовно, заходи церковного керівництва сприяли поступовому підвищенню освітнього рівня парафіяльного духовенства. Якщо у 1800 р. лише 23,5 % священників Київської єпархії отримали духовну освіту, більшість з яких у католицьких та уніатських навчальних закладах, то у звіті Св. Синоду про стан єпархії у 1865 р. митрополит зазначав, що священно- і церковнослужителі єпархії мають «достатній рівень освіти». А у 1909 р. кількість протоієреїв та священників з вищою і середньою освітою (враховуючи неповну) складала 95,5 %. Цей показник був дещо вищим, ніж в середньому по імперії, так як середньостатистичний складав майже 90 %. Загалом частка священно-, церковнослужителів з середньою освітою складала 50,6 % штатного парафіяльного кліру. Духовенство залишалось однією з найосвіченіших верств тогочасного суспільства.

У підрозділі 5.2 *«Місце благочинницьких та церковних бібліотек у самоосвіті кліру»* зазначається, що заняття духовенства самоосвітою зумовлювалось необхідністю розширення знань, одержаних в семінарії та для належного виконання пастирських обов'язків. Церковна адміністрація вимагала від кліриків приділяти час читанню та, по можливості, купувати книги у власні бібліотеки. З метою підвищення освіченості духовенства в Київській єпархії з початку 60-х років XIX ст. почали створюватись благочинницькі та церковні бібліотеки. Священно- і церковнослужителі всіляко сприяли їх організації та наповненню літературою. Свідченням цього є непоодинокі випадки передачі книгозбірням власних книг. А наявність літератури у духовенства єпархії говорить про його потребу в самоосвіті. Церковною адміністрацією визначався чіткий перелік видань для книгозбірень. Чимало священнослужителів ґрунтовно працювали над собою. Проте в більшості, духовенство небагато часу приділяло читанню. Хоча фонди бібліотек, особливо церковних, були невеликими, все ж вони відігравали важливу роль у підвищенні

освітнього рівня парафіяльного духовенства, забезпечували його ідеологічну та освітню діяльність.

У підрозділі 5.3 «Дозвілля духовенства» наголошено, що чіткій регламентації з боку церковної влади підлягала не лише професійна сфера кліриків, а й до дрібниць обумовлювалось проведення ними вільного часу. Звичне для мирян дозвілля з гуляннями, відвідуванням розважальних місць для священно- та церковнослужителів засуджувалось і заборонялось з метою забезпечення належного морального авторитету. Благочинні слідкували за дотриманням кліриками даних обмежень, а про порушників повідомляли єпархіальне керівництво. Церковна адміністрація вважала, що для духовенства навіть розваги мали приносити моральну користь, сприяти духовному збагаченню, тому наполягала, щоб дозвілля священно- і церковнослужителі проводили з користю для професійних обов'язків, зокрема, особливо наголошувалось на читанні духовної літератури. З огляду на численні заборони і обмеження, дозвілля клірики проводили у колі знайомих та близьких людей. Поширеною формою відпочинку були спілкування та застілля. Найбільшим приводом до прийому гостей як для духовенства, так і вірян слугувало храмове свято.

У висновках узагальнено результати дослідження, сформульовано положення, які виносяться на захист.

Використання методології зарубіжної історіографії історії повсякдення, вивчення історіографії Православної церкви в Україні та комплексу відповідних джерел дало можливість висвітлити повсякденне життя сільського православного духовенства Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. та сформулювати такі висновки:

1. Напрацювання зарубіжної історіографії повсякдення за умов нових суспільних реалій, що звільнили від ідеологічного диктату, політичної заангажованості та цензури, сприяють розширенню дослідницького поля вітчизняних вчених у царині вивчення повсякденного життя у різних його проявах. Новітня українська історіографія поповнюється антропологічно зорієнтованими дослідженнями, які виконуються у межах соціальної історії на основі відповідних методологічних принципів. Паралельно з цим активно розробляються теоретико-методологічні основи – визначення предмету та методів дослідження історії повсякдення. Інституалізаційна незавершеність цього напрямку в історіографії все ж не зупиняє істориків, які все більше уваги приділяють дослідженню умов життя, праці та відпочинку (побуту, умов проживання, соціальної адаптації тощо) різних суспільних станів та груп населення українських земель в різні часові проміжки. Центр дослідницького інтересу все більше зміщується на пересічних людей з їх щоденними турботами, проблемами, баченням навколишнього світу. Все більше актуалізується історія повсякдення, яка дає змогу з «середини» наблизитись до розуміння людського минулого. Але в історіографії Православної церкви в Україні повсякденне життя духовенства тільки починає виокремлюватись в окремий напрям. Першим в українській історіографії комплексним дослідженням повсякденного життя православного парафіяльного сільського духовенства є дисертація Б. Опрі, географічні межі якої включають Правобережну Україну, а хронологічні обмежені другою половиною XIX – початком XX ст. Повсякдення сільського духовенства

Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст. не було предметом окремого спеціального дослідження.

А між тим джерельна база є цілком достатньою для висвітлення цієї теми. У процесі підготовки дисертації було вперше виявлено і введено до наукового обігу низку нових документів і матеріалів, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Це дало змогу реконструювати комплекс явищ повсякденного життя парафіяльного православного духовенства, які характеризували його як окремішній суспільний стан з характерними тільки для нього суспільним статусом, рівнем матеріального добробуту, особливостями сімейно-шлюбних відносин та побуту, освітнім цензом та моральністю. Документація єпархіального управління, духовних правлінь та благочиній, документи звітно-статистичного характеру, судові справи консисторії уможливили висвітлення системи регламентації професійної діяльності та побуту духовенства, з'ясування матеріального забезпечення життєдіяльності, стосунків з представниками інших суспільних станів, виявлення культурно-освітніх потреб духовенства та вираження особливостей дозвілля сільського парафіяльного кліру. Опубліковані джерела – законодавчі акти вищої державно-церковної влади, протоколи єпархіальних з'їздів духовенства, статuti навчальних закладів, братств, товариств та спілок – сприяли як реконструкції основних напрямів правового регулювання повсякдення, так і форм суспільного та приватного життя представників цього суспільного стану. Цінним джерелом для висвітлення повсякдення духовенства була періодична церковна преса, яка містить як різноманітні настанови для духовенства, так і інформацію «знизу», повідомлення сотень дописувачів про особливі події, чи звичайне та буденне у щоденному житті сільських пастирів.

2. Дослідження значного комплексу джерел надало можливість з'ясувати, що упродовж зазначеного періоду православне духовенство на українських землях під тиском російського самодержавства пройшло шлях від духовних наставників православного люду до привілейованого суспільного стану з регламентованою не тільки професійною діяльністю, а й побутовим життям. Ознаками цього було зведення до формалізму, а потім і ліквідація виборності парафіяльного духовенства, впровадження системи заохочень та державних нагород священно- і церковнослужителям, збереження окремого церковного суду як вияву особливого статусу духовенства, станова замкнутість не дивлячись на формальну її ліквідацію в 1869 році, виконання духовенством цілої низки не притаманних, позабогослужбових обов'язків – нотаріусів, провідників державної політики, гарантів соціального спокою, пропагандистів здорового способу життя (переконавання парафіян у необхідності щеплень від віспи, боротьба з пияцтвом тощо), виконання поліцейських функцій. Виявом еволюції духовенства була політизація церковного життя – здійснення царських служб, встановлення контролю за проповідями, створення зрусифікованої системи духовної освіти. Це вплинуло на систему соціальних відносин, так як і інтелігенція через одержавлення церкви все більше байдужила до неї, а заходи влади щодо поліпшення матеріального становища кліриків створювали напруження у стосунках духовенства як з поміщиками, так і селянами.

3. Матеріально-побутові умови життя православного кліру сільських парафій Київської єпархії законодавчо регламентувалися і змінювалися упродовж зазначеного часового проміжку. У дисертації показано, що в кінці XVIII – на початку XIX ст. матеріальний добробут православного сільського духовенства мало чим відрізнявся від життя заможних селян. Основними джерелами прибутків була церковна земля, плата за треби, роковщина та добровільні пожертвування вірян. Але прибутки були нестабільними так як церкви мали різні ерекційні земельні наділи, плата за треби залежала від чисельності парафій, забезпечення вірян і авторитету священика. Спроби забезпечення духовенства казенним утриманням почалися з 1807 р., але до 40-х років XIX ст. вони успіху не мали. У 1842 р. нормативним актом закріплювалось забезпечення парафіяльного духовенства землею, житлом та грошовою допомогою, але так як він ґрунтувався на віджилих кріпосницьких методах, то 1868 р. скасовувався. Питання добробуту духовенства було одним з ключових у ході церковних реформ 60-70-х років XIX ст. У ході його вирішення було створене спеціальне «присутствие» для поліпшення добробуту духовенства, проводились структурні зміни у формі створення приписних церков та скорочення невеликих парафій тощо. На ціле століття розтягнулася реалізація урядових заходів щодо вирішення проблем причетного житла.

Джерельна база уможливила детальне висвітлення питання забезпечення бідних духовного стану (позаштатних кліриків, вдів, сиріт та важкохворих). Починаючи з синодального указу від 4 квітня 1799 р. про правила допомоги вдовам та сиротам, державно-церковне керівництво реалізувало різні заходи щодо соціального забезпечення духовенства. Серед них: дозвіл на частину прибутків для позаштатного духовенства, опікунство над сиротами та забезпечення їх засобами до існування, виділення відсотків від продажі свічок та гаманцевих коштів, казенне утримання сиріт і бідних учнів духовних навчальних закладів та долучення до цього окружного духовенства, організація опікунств та влаштування притулків, здешевлення лікарської допомоги для бідного духовенства, запровадження з 1866 р. гарантованого державного пенсійного забезпечення, відкриття товариств взаємодопомоги та надання одноразової грошової допомоги. Усе це підвищило добробут сільського духовенства, сприяло поліпшенню матеріально-побутових умов його життя, але остаточно підпорядковувало державній владі.

4. В дисертації увиразнено особливості шлюбно-сімейних стосунків духовенства, серед яких: обов'язковість шлюбу до рукопокладення в сан, синодальна заборона з 1804 р. одруження з метою користолюбства, заохочення шлюбів між представниками духовного стану, зобов'язання благочинних наглядати за моральністю молоді шлюбного віку, контроль за укладенням шлюбів представниками духовного стану, особливо учнями духовних навчальних закладів, через отримання дозволу єпархіального керівництва, заборона другого і третього шлюбів навіть у випадку вдовства священнослужителів. Виявом контролю за сімейним життям духовенства було чітке визначення причин і умов розлучення при загальному негативному ставленні церковного керівництва до розірвання шлюбу навіть з об'єктивних причин.

На основі вивчення комплексу історичних джерел показано, що до сім'ї священика була особлива увага як парафіян, так і церковної адміністрації. Від

духовенства вимагалось створення власної сім'ї на засадах релігійно-моральних, принципах справедливості та любові. На законодавчому рівні з березня 1800 року затверджувалась обов'язковість сповіді та причастя в усі чотири пости для усіх членів сім'ї православного кліру. Обов'язковим було дотримання в сім'ях постів та молитовного обряду. Під пильною увагою перебували дружини священно- та церковнослужителів. Матушка повинна була стати опорою чоловікові, порадицею для інших жінок парафії, прикладом у постійному відвідуванні церкви, дотриманні постів, шануванні релігійних свят. Матушка мала відзначатися скромністю, дотримуватись стриманості в одязі, прикрасах, ходити з покритою головою. Синодальним указом 1800 року духовенство було зобов'язане виховувати дітей правдиво, у покорі до влади, навчати грамоти і давати освіту не тільки синам, але й донькам.

Але джерела містять інформацію і про те, що необхідність одруження до рукопокладення, прагматизм у виборі нареченої, непоодинокі отримання парафії разом з дружиною, неможливість розлучення часто негативно впливали на подружнє життя парафіяльного духовенства. Це теж знайшло відображення у тексті дисертації.

5. Документи консисторського архіву уможливили висвітлення морального рівня парафіяльного духовенства сільських парафій Київської єпархії. У дисертації представлена систематизація та авторські підрахунки кількості найпоширеніших порушень духовенства, названі причини епитимій. Наголошується, що попри створену систему регламентації навіть приватного життя духовенства, в його середовищі не поодинокими були порушення норм моралі, професійної етики, загальнолюдських принципів суспільного життя.

6. Упродовж досліджуваного періоду освітній рівень парафіяльного духовенства, як і розуміння важливості освіти, теж еволюціонував. В кінці XVIII ст. духовенство Київської єпархії мало освіту різних навчальних закладів, а то й зовсім не мало, що зумовлювало загалом низький рівень освіти. У 1808-1814 рр. склалася триступенева система духовної освіти і у 1865 р. київський митрополит доповідав Св. Синоду, що усі священно- та церковнослужителі єпархії мають достатній рівень освіти. На кінець XIX ст. як показав Перший Всеросійський перепис населення 1897 р. духовенство Київської губернії за якістю освіти переважало дворянство. І хоч у цифровому виразі освітній рівень суспільних станів виглядав так: грамотних осіб духовного стану було 90,1%, дворянства 90,3%, міщанства 45,0%, селянства 16,4%, все ж духовенство отримувало середню або вищу професійну освіту. Видавалася низка законів та розпоряджень, спрямованих на підвищення освітнього рівня парафіяльного кліру, до того ж освітній ценз враховувався для отримання духовної посади.

Підвищенню освітнього та професійного рівнів сприяла самоосвіта духовенства. Синодальним указом 1800 р. духовенство було зобов'язане читати та формувати власні бібліотеки. Від випускників семінарії при рукопокладенні в сан вимагалось мати у власній чи церковній бібліотеці певний перелік книг. З 1860-х років у Київській єпархії почали створюватись благочинницькі та церковні бібліотеки. З 28 вересня 1861 р. Київська духовна консисторія надала дозвіл на відкриття книжкових лавок при кафедральному Києво-Софійському та повітових соборах.

Діяльність бібліотек регламентувалась спеціальними правилами, укладеними настоятелем черкаського собору Ф. Александровичем і затвердженими митрополитом Арсенієм 18 травня 1862 р. У дисертації зазначається, що виявом контролю за самоосвітою духовенства був чіткий перелік книг для бібліотек та постійні рекомендації щодо нових надходжень.

7. Дозвілля парафіяльного духовенства підлягало регламентації з боку церковної адміністрації. До головних заборон належали вживання алкоголю, тютюнопаління, гра в карти, танці. Також клірикам не дозволялось відвідування розважальних закладів: громадських гулянь, цирку, кінських перегонів, балету, театру. Контроль за проведенням вільного часу мав на меті забезпечення відповідного морального авторитету священно- і церковнослужителів. Церковне керівництво наполягало, щоб духовенство проводило дозвілля з користю для професійних обов'язків, тому рекомендувало читання духовної літератури, написання проповідей та повчань. Традиційною формою проведення вільного часу було відвідування близьких і друзів, спілкування з якими супроводжувалися застіллям.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Тацієнко В. С. Сім'я православного парафіяльного духовенства Київської єпархії XIX – початку XX ст. / В. С. Тацієнко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – С. 42-46.
2. Тацієнко В. С. Забезпечення бідних духовного стану Київської єпархії в першій половині XIX ст. / В. С. Тацієнко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – Вип. 45. – С. 88-91.
3. Тацієнко В. С. Матеріальне забезпечення православного парафіяльного духовенства Уманського повіту в XIX – на початку XX ст. / В. С. Тацієнко // Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 1 (13) (січень-березень). – Т. 2. – С. 33-40.
4. Тацієнко В. С. Заходи церковної адміністрації щодо підвищення моральності православного парафіяльного духовенства Київської єпархії у XIX – на початку XX ст. / В. С. Тацієнко // Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 2 (14) (квітень-червень). – Т. 1. – С. 28-32.
5. Тацієнко В. С. Благочинницькі та церковні бібліотеки Київської єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. С. Тацієнко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 46-49.
6. Тацієнко В. С. Забезпечення житлом православного парафіяльного духовенства Київської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст. / В. С. Тацієнко // Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 3 (15) (липень-вересень). – Т. 1. – С. 32-37.

Статті в наукових виданнях іноземних держав

7. Тацієнко В. С. Матеріальне забезпечення православного парафіяльного духовенства в першій половині XIX ст. (на матеріалах Київської єпархії) / В. С. Тацієнко // Historia III. Polsko-ukraińskie spotkania młodych historyków. – Częstochowa, 2015. – Tom II. – С. 115-123.
8. Тацієнко В. С. Освітній рівень православного парафіяльного духовенства Київської єпархії XIX – початку XX ст. / В. С. Тацієнко // Evropský filozofický a historický diskurz. – 2016. – Svazek 2. – 2. vydání. – С. 12-19.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

9. Тацієнко В. С. Дозвілля православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в XIX – на початку XX ст. / В. С. Тацієнко // Особистість, суспільство, політика: Матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. За ред. С. Терепищого, Ю. Будник, В. Грасимовича, О. Познія. – Ч. 1. – Люблін : WSEI, 2016. – С. 72-74.
10. Тацієнко В. С. Землекористування православного духовенства Київської єпархії XIX – початку XX ст. та його вплив на відносини з селянством / В. С. Тацієнко // Архітектурна та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи : кол. монографія / за ред. Р. Димчика, І. Кривошеї, Н. Моравця. – Умань-Познань-Ченстохова : ФОП Жовтий О. О., 2016. – Серія «Польсько-український науковий діалог в Умані». – Вип. 3. – С. 175-183.
11. Тацієнко В. С. Моральність православного парафіяльного духовенства Київської єпархії у XIX – на початку XX ст. / В. С. Тацієнко // Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти» (24 березня 2016 р.). – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2016. – С. 171-174.

АНОТАЦІЯ

Тацієнко В. С. Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Чорноморський національний університет імені Петра Могили. – Миколаїв, 2017.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню повсякденного життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст.

У роботі з'ясовано правовий статус та головні обов'язки парафіяльного духовенства, розкрито стосунки священно- і церковнослужителів з поміщиками, інтелігенцією, селянством. Схарактеризовано головні джерела матеріального забезпечення православного духовенства: прибутки від землі, плата парафіян за здійснення треб та утримання від казни. Відображено рівень житлового забезпечення, способи утримання бідного духівництва, особливості шлюбно-сімейних відносин православного духовенства. Звернено увагу на заходи церковної адміністрації, спрямовані на підвищення морального рівня священно- і

церковнослужителів. Досліджено еволюцію освітнього рівня парафіяльного духовенства Київської єпархії. З'ясовано місце благочинницьких та церковних бібліотек у самоосвіті кліру.

Ключові слова: повсякденне життя, православне парафіяльне духовенство, Київська єпархія, матеріальне забезпечення, сім'я, дозвілля, єпитимія.

АННОТАЦИЯ

Тациенко В. С. Повседневная жизнь православного приходского духовенства Киевской епархии в конце XVIII – начале XX в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Черноморский национальный университет имени Петра Могилы. – Николаев, 2017.

Диссертация посвящена комплексному исследованию повседневной жизни православного приходского духовенства Киевской епархии в конце XVIII – начале XX в.

В работе выяснены правовой статус и основные обязанности приходского духовенства, раскрыты отношения священно- и церковнослужителей с помещиками, интеллигенцией, крестьянством. Охарактеризованы главные источники материального обеспечения православного духовенства: доходы от земли, плата прихожан за совершение треб и содержание от казны. Отражен уровень жилищного обеспечения, способы содержания бедного духовенства, особенности брачно-семейных отношений православного духовенства. Обращено внимание на меры церковной администрации, направленные на повышение нравственного уровня священно- и церковнослужителей. Исследована эволюция образовательного уровня приходского духовенства Киевской епархии. Выяснено место благочиннических и церковных библиотек в самообразовании клира.

Ключевые слова: повседневная жизнь, православное приходское духовенство, Киевская епархия, материальное обеспечение, семья, досуг, єпитимія.

SUMMARY

Tatsiyenko V. S. Everyday life of the Orthodox parish clergy of Kyiv Eparchy in late 18th – early 20th centuries. – Manuscript.

Thesis for obtaining Candidate degree in Historical Sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Petro Mohyla Black Sea National University. – Mykolaiv, 2017.

The thesis is devoted to the complex research of everyday life of the Orthodox parish clergy in Kyiv Eparchy in late 18th – early 20th centuries. The previous investigation of the problem has been given; a wide range of archival and published materials has been analyzed. This made it possible to reconstruct the complex of events in the parish Orthodox clergy's everyday life. These events described clergymen as a separate social stratum having definite social status, level of material well-being, their own peculiarities of family relations and welfare, educational qualifications and morality.

The presented research clarifies the legal status and the main duties of the parish clergymen. The government's complex of measures aimed at improving their social position has been revealed. The abolition of corporal punishments, exemption from all personal taxation, military services etc. were among the main ones. The clergy became a

privileged class of that society. It has been established that the state authorities gave priests some duties of a secular nature together with religious ones. The relationships between clergymen, sacristans and landowners, intellectuals, peasants have been examined. The dividing line in relations between the peasants and the clergy was "Statute ..." of 1842 which proclaimed the improvement of the clergy's prosperity and this led to the estrangement between priests and their congregation.

The main sources of material support of the Orthodox clergy are income from land, donations of parishioners for religious rites, deduction from treasury. The level of house provision and ways of poor clergymen's support have been displayed. It is stated that realization of some measures in 1842 contributed to improvement of clergy's material status. Even the priests of not very rich parishes could receive a decent income. All this resulted in better welfare of the village clergy and helped to improve everyday conditions of their living but ultimately subordinated priests to state power.

The thesis elucidates the specific features of the Orthodox parish clergy's marital and family relations, as marriage rules distinguished them among other social strata. The church administration saw it mandatory for a clergyman to be married, encouraged marriages between the members of the clerical families, prohibited the second marriage for priests and the third one for sacristans, had strongly negative attitudes to divorces etc. The attention is also paid to priest families' way of life: attitude to religious activities, relationships between spouses and education of children. It was compulsory to follow fasts and prayer ceremonies in the clergy's family. The wives of priests and sacristans had their own roles in the society. A priest's wife had to support her husband, give advice to other women in the parish, become an example for others in constant visiting the church, following fasts, celebrating religious holidays etc. The measures taken by church administration to increase the moral level of clergymen and sacristans have been discussed. A priest had to be respected, be an example and moral authority for the believers. Consequently, abidance of the Church statute, suppression of vagrancy, the regulations of leisure time spending, control over clergy's appearance and behaviour in public places can be distinguished among the main actions to improve the morality of the Orthodox parish clergy.

The evolution of the educational level of the Orthodox parish clergy in Kyiv Eparchy has been traced. It is said that the clergy remained one of the most educated strata of that society. The role of decent and church libraries for self-education of the clergymen has been clarified. The thesis indicates that one of the measures to control the self-education of the clergymen was a strict list of books for libraries and constant recommendations for new books acquisitions. The peculiarities of the clergy's leisure time activities have been described. It is emphasized that the church authorities strictly regulated not only the professional activities of clergymen, but also spending of their spare time.

Key words: everyday life, Orthodox parish clergy, Kyiv Eparchy, material support, family, spare time, penance.